

А. В. Кавалёва (Беларусь, Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя І. П. Шамякіна)

АСАБЛІВАСЦІ ДЭНАМІНАЦЫІ Ў АЙКАНІМІІ БЕЛАРУСІ ХХ СТАГОДДЗЯ

Працэсы дэнамінацыі ў айканіміі Беларусі ХХ стагоддзя набылі масавы размах пасля падзей 1917 года, асабліва ў 30-я і 60-я гады мінулага стагоддзя. З’яўленне новай ідэалогіі адлюстравалася ў перайменаванні традыцыйных назваў паселішчаў, якія нагадвалі пра былы дзяржаўны лад, лічыліся “немілагучнымі”, неадпаведнымі часу на такія, што з’яўляліся сведчаннем новай эпохі ў жыцці грамадства. Ствараліся шматлікія нетыповыя айканімічныя адзінкі, ужываўся абмежаваны набор тапаасноў, які быў характэрны для шматлікіх рэгіёнаў былога СССР. На думку М. Гарбанеўскага, прыкметай савецкага перыяду была “звышпрадуктыўнасць трансанімізацыйнай метафары”, наватворы былі матываваны савецкімі міфалагемамі (грамадска-палітычнымі тэрмінамі, метафарычна пераасэнсаванымі лексемамі) [2, с. 4]. На гэтую з’яву беларускай айканіміі ХХ стагоддзя звярталі ўвагу Г. Мезенка, В. Лемцюгова, Э. Бірыла, Я. Адамовіч, Л. Лыч, А. Рогалеў, А. Жураўскі, Я. Рапановіч, В. Шур і інш.

У айканіміі Беларусі намі засведчана каля 30 перайменаваных адзінак з тапаасновай *кастрычнік/акцябр*. Гэтая лексема набыла выразнае ідэалагічнае значэнне ў савецкі перыяд і адносіцца да найбольш значных паняццяў савецкага палітычнага дыскурсу. У межах былога СССР даследчыкі адзначаюць каля 192 наватвораў з гэтай тапаасновай [7, с. 230]. У беларускай сістэме айканімаў засведчаны яе рускамоўны адпаведнік *акцябр*, а яго выкарыстанне (*акцябр/кастрычнік*) уносіла блытаніну пры перакладзе адзінак. Прадуктыўнасць гэтага апелятыва тлумачыцца, як лічаць некаторыя даследчыкі, “кампактнасцю”, адаптаванасцю носьбітамі мовы, лёгкасцю ў спалучэнні з тапанімічнымі фармантамі і ўтварэнні катаяконімаў [8, с. 175]. Наватворы *Акцябр*, *Кастрычнік*, *Акцябрына*, *Акцяброва*, *Акцябрск*, *Акцябрская*, *Акцябрскі*, *Кастрычніцкая*, *Кастрычніцкі*, матываваныя лексемамі *акцябр* або *кастрычнік*, замянілі традыцыйныя адзінкі, якія сведчылі пра асаблівасці намінацыі назваў паселішчаў у мінулыя часы. Айконімы тыпу *Красны Акцябр*, *Чырвоны Кастрычнік* мы адносім да ўстойлівых спалучэнняў, якія з’яўляюцца камуністычнымі ідэалагемамі. Прыналежнасць гэтых адзінак да састаўных, якія толькі па форме з’яўляюцца спалучэннем ад’ектыва і субстантыва, толькі знешняя [9, с. 99].

Так, у 1961 годзе была заменена назва вёскі *Засценкі* на *Кастрычнік* ў Бялыніцкім раёне. Яна матывавана апелятывам *засценак*. У выніку

зямельнай рэформы XVI стагоддзя ўзніклі *засценкі* ‘звычайна хутарское пасяленне дробнай шляхты’ [6, с. 32], першапачаткова *засценак* ‘участак зямлі, які быў пакінуты за межамі (за сцяной) абшчынных зямель, што былі падзелены на валокі’ [4, с. 130]. Страчаная ў 1922 годзе адзінка *Забалеўскі Двор* у Пухавіцкім раёне матывавана лексемай *двор* ‘населены пункт, паселішча хутарскога тыпу, шляхецкае землеўладанне’ [4, с. 76], ‘двор, надворак; прасторы па-за сценамі дома’ [Бяльк., с. 149], ‘панская сядзіба, фальварак; маёнтак, панскі двор’ [Яшкін 2005, с. 234]. Атрыбутыўны кампанент *Забалеўскі* ўказвае, магчыма, на месцазнаходжанне аб’екта – каля гідроніма *Баля*.

З айканімікону краіны ў 1964 годзе знікла назва *Царковішча* ў Бялыніцкім раёне, якая ўтворана ад апелятыва *царковішча* ‘месца, дзе стаяла царква’ [ТС, т. 5, с. 283], ‘месца вакол царквы ці на якім стаяла царква; поле, дзе стаялі крыжы’ [Яшкін 2005, с. 686]. Гэтая назва была заменена на наватвор *Акцябрына*, які паходзіць ад рускамоўнай тапаасновы *акцябр* і пасесіўнага фарманта *-іна*. Ужыванне гэтай старажытнай фіналі і лексемы з ідэалагічнай канатацыяй было, магчыма, спробай адаптаваць наватворы на ўзор традыцыйных тапанімічных мадэляў. У Сенненскім раёне айконім *Канец* у 1938 годзе быў заменены на *Акцябр*. Ён паходзіць ад апелятыва *канец*, які сведчыў пра месцазнаходжанне зямельнага надзела (*канец* ‘участак ніў, які ўпіраецца ў іншае поле’ [3, с. 19]).

Адзінка ў Жлобінскім раёне *Таніла*, якая была перайменавана ў 1964 годзе на назву *Акцябрская*, утворана ад апелятыва *таніла* ‘непраходнае месца на дрыгвяністым балоце; топкае месца на балоце’ [Яшкін 2005, с. 650], ‘багна, твань’ [СПЗБ, т. 5, с. 85]. Назва паселішча *Шляхецкі Камень* (з 1939 г. *Акцябр*, Кобрынскі) паходзіць ад лексемы *камень* ‘прыродны камень’ [СПЗБ, т. 2, с. 389]; ‘месца, дзе ляжыць асобны валун, дзе багата каменя ў глебе; сенажаць, дзе камяністая глеба’ [Яшкін 2005, с. 337]. Атрыбутыўны кампанент *Шляхецкі* можа ўказваць на сацыяльнае становішча ўладальніка. Як адзначаюць лінгвісты, камяні з’яўляюцца адметнасцю мясцовасці, таму іх наяўнасць часта адлюстроўваецца ў назве паселішча [5, с. 185].

На Лепельшчыне да 1939 года існавала айканімічная адзінка *Іван Бор*, якая была заменена на ідэалагему *Красны Акцябр*. Страчаны айконім суадносіцца з апелятывам *бор* ‘хваёвы лес, які расце на высокім месцы, стары высокі лес’ [СПЗБ, т. 1, с. 206]. Засведчаны таксама мікратапонім *Іван Бор* – лес (Лепельскі) [МБ, с. 101].

Замененыя на савецкую міфалагему *акцябр* айконімы матываваны асабовымі імёнамі, якія былі тыповымі ў тагачасным імянарачэнні. Так, да 1954 года існавала назва *Карпілаўка* (*Акцябрскі*), якая ўтворана ад уласнага імя *Карпіла* [Бір. 1966, с. 95]. У Добрушскім раёне быў перайменаваны

айконім *Мікалаеўка* (з 1924 г. *Чырвоны Кастрычнік*), які паходзіць ад асабовага імя *Николай < Миколай* [Бір. 1966, с. 128].

Страчаная адзінка *Хатаевічы* (з 1939 г. *Акцябр*), што на Лагойшчыне, засведчана ўпершыню ў 1558 годзе як шляхецкая ўласнасць у Мінскім павеце [10, с. 399]. Фармант *-ічы* ўказвае, што заснавальнікамі паселішча быў калектыў нашчадкаў з агульным іменем-мянушкай ці прозвішчам. Айконім матываваны антрапонімам **Хота, Хата* [Бір. 1969, с. 433]. Ён, магчыма, з'яўляецца гіпакарыстыкам ад уласнага імя *Хацімір*. Перайменаваны айконім *Хацееўка* (*Чырвоны Кастрычнік*) утвораны ад антрапоніма *Хотен, Хотян, Хотьян* [Бір. 1966, с. 269], які таксама можа быць скарачанай формай уласнага імя *Хацімір*. Гэтая адзінка існавала да 1938 года ў Добрушскім раёне.

Заменены ў 1920 годзе айконім *Папоўшчына* (*Кастрычнік*) у Хойніцкім раёне ўтвораны ад лексемы *поп* 'асоба, якая праводзіць багаслужэнне' і фарманта *-шчына*, які ўказвае на прыналежнасць асобе пэўнай тэрыторыі. Узнікненне такой адзінкі было, верагодна, звязана з ахвяраваннем святару надзелу зямлі або там знаходзіўся былы хутар служыцеля культуры. У выніку перайменавання знік з тапанімічнага ландшафту краіны айконім *Папкі* ў Жлобінскім раёне (з 1936 г. *Акцябр*). Ён утвораны ад уласнага імя *Папок, Папко*, носьбітамі якога маглі быць нашчадкі святароў і бацькі-вернікі [5, с. 268].

Страчаная адзінка *Старчыцы* засведчана з XVI стагоддзя ў Слуцкім княстве Навагрудскага павета як маёнтак Старчыцы [11, с. 539]. У 1964 годзе гэтая назва ў Салігорскім раёне была заменена на *Акцябр*. Яна матывавана іменем-мянушкай або прозвішчам *Старец* [Бір. 1966, с. 260], *Старык* [Усц., с. 144].

У Верхнядзвінскім раёне існаваў айконім у форме *Pluralia Tantum* *Быкі* (з 1938 г. *Чырвоны Кастрычнік*). У яго аснове – назва калектыву нашчадкаў, якая шляхам тапанімічнай метаніміі замацавалася за паселішчам. Адзінка паходзіць ад імені-мянушкі або прозвішча *Бык*, якое засведчана ў вядомых антрапаніміконах (Бір. 1969, с. 74; Усц., с. 119; Мор., с. 31; Туп., с. 130; Вес., с. 59). Гэтае ўласнае імя суадносіцца з фаўністычным апелятывам *бык* 'самец буйной рагатай жывёлы'. Культ гэтай жывёлы засведчаны на тэрыторыі Беларусі з часоў неаліту; бык асацыяваўся з богам урадлівасці зямлі, з'яўляўся сімвалам новага дня, што мае непасрэдную сувязь з узыходам сонца [1, с. 53–55]. Імя-мянушка або прозвішча *Бык* даволі прадуктыўнае ў айканіміі краіны і засведчана ва ўсіх рэгіёнах Беларусі, асабліва на Гродзеншчыне і Віцебшчыне: *Быкі, Быкоўшчына, Бычкі, Бычкова, Быкевічы, Быковічы* і іншыя. Так, вядома, што ў вёсцы *Бычкі* на Лепельшчыне нарадзіўся беларускі празаік і грамадскі дзеяч Васіль Быкаў, адсюль, мабыць, і прозвішча пісьменніка. Перайменаванне адзінкі з гэтым антрапонімам у аснове прывяло да парушэння традыцыйнага арэала.

Такім чынам, новыя адзінкі з тапаасновай *акцябр*, якая мае выразную ідэалагічную канатацыю, утварылі своеасаблівую сістэму імёнаў, якія паўтараюцца ў межах краіны. Іх шырокае ўжыванне ў айканіміі прывяло да звужэння функцыі індывідуалізацыі, а таксама страты гісторыка-культурнай інфармацыі, якая змяшчалася ў семантычнай структуры замененых адзінак. Іх страчаныя тапаасновы сведчылі пра фізіка-геаграфічныя асаблівасці мясцовасці (*бор*), месцазнаходжанне зямельных надзелаў (*канец*), назвы тыпаў паселішчаў (*засценак*), указвалі на некалі прадуктыўныя асабовыя імёны, імёны-мянушкі ці прозвішчы тагачаснага насельніцтва (*Мікалай, Бык*).

Літаратура

1. Беларуская міфалогія: Энцыклапед. слоўнік. / С. Санько [і інш.]; склад. І. Клімковіч. – 2-ое выд., дап. – Мінск: Беларусь, 2006. – 599 с.
2. Горбаневский, М. В. О феномене мемориальной топонимии в России XX–XXI веков (в контексте научных идей академика Д. С. Лихачева) / М. В. Горбаневский // Имя – Социум – Культура: материалы II Байкальской межд. ономастической конф., Улан-Удэ, 4-6 сент. 2008 г. / редкол.: И. А. Дамбуев [и др.]. – Улан-Удэ, 2008. – С. 4-6.
3. Лемцюгова, В. П. Беларуская айканімія. Лінгвістычны аналіз населеных пунктаў Мінскай вобласці / В. П. Лемцюгова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 156 с.
4. Лемтюгова, В. П. Восточнославянская ойконимия апеллятивного происхождения: названия типов поселений / В. П. Лемтюгова. – Минск: Наука и техника, 1983. – 198 с.
5. Лемцюгова, В. П. Тапонімы распаўядаюць: навукова-папулярныя эцюды / В. П. Лемцюгова. – Мінск: Літаратура і Искусство, 2008. – 416 с.
6. Молчанова, Л. А. Из истории развития сельских поселений и усадеб белорусов / Л. А. Молчанова // Советская Этнография. – 1956. – № 1. – С. 29-41.
7. Мурзаев, Э. М. Топонимика и география / Э. М. Мурзаев. – М.: Наука, 1995. – 302 с.
8. Никитин, С. А. Лингвистические аспекты переименований географических объектов в России: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.21 / С. А. Никитин. – М., 2003. – 220 л.
9. Никонов, В. А. Введение в топонимику / В. А. Никонов. – М.: Наука, 1965. – 179 с.
10. Памяць: гіст.-дакум. хроніка Лагойскага раёна: у 2 кн. / рэдкал.: Г. Пашкоў [і інш.]. – Мінск: БелЭн, 2004. – Кн. 2. – 488 с.
11. Памяць: гіст.-дакум. хроніка Салігорскага раёна / рэдкал.: Л. Драбовіч [і інш.]. – Мінск: Белта, 2004. – 576 с.

Спіс умоўных скарачэнняў

Бір. 1969: Бірыла, М. В. Беларуская антрапанімія. Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі / М. В. Бірыла. – Мінск: Навука і тэхніка, 1969. – 505 с.

Бір. 1966: Бірыла, М. В. Беларуская антрапанімія. Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы / М. В. Бірыла. – Мінск: Навука і тэхніка, 1966. – 328 с.

Бяльк.: Бялькевіч, І. К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны / І. К. Бялькевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 511 с.

Вес.: Веселовский, С. Б. Ономастикон. Древнерусские имена, прозвища и фамилии / С. Б. Веселовский. – М.: Наука, 1974. – 381 с.

МБ: Мікратапанімія Беларусі. Матэрыялы / рэдкал.: М. В. Бірыла [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1974. – 328 с.

Мор.: Морошкин, М. Славянский именовослов, или собрание славянских личных имен в алфавитном порядке / М. Морошкин. – СПб., 1867. – 213 с.

СПЗБ: Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі: у 5 т. – рэдкал.: Ю. Ф. Мацкевіч [і інш.]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979–1986. – 5 т.

Туп.: Тупиков, Н. М. Словарь древнерусских личных собственных имен / Н. М. Тупиков. – М.: Языки славянских культур, 2005. – 1032 с.

ТС: Тураўскі слоўнік: у 5-ці т. / рэдкал.: А. А. Крывіцкі [і інш.]. – Мінск: Беларус. навука, 1982–1987. – Т. 5.

Усц.: Усціновіч, А. К. Антрапанімія Гродзеншчыны і Брэстчыны (XIV– XVII стст.) / А. К. Усціновіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1975. – 176 с.

Яшкін 2005: Яшкін, І. Я. Слоўнік беларускіх мясцовых геаграфічных тэрмінаў: Тапаграфія. Гідралогія / І. Я. Яшкін. – Мінск: Беларус. навука, 2005. – 808 с.